

Het christendom en de literaire erfenis uit de Oudheid

Gerard Bartelink

Toen in de vijfde eeuw het Romeinse Rijk in het Westen definitief uiteen viel, ging deze desintegratie met een diep cultureel verval gepaard. Er werd niet weinig weggevaagd, maar zelfs in het zwaarbeproefde Gallië bleven enkele eilanden over, waar restanten van het antieke erfgoed een zekere toevlucht konden vinden. In deze moeilijke periode was voor het christendom een sleutelrol weggelegd. Dat brokstukken van de beschaving van de Oude Wereld konden worden behouden en aan latere generaties doorgegeven, is voor een belangrijk gedeelte - daar zijn de historici het wel over eens - aan het christendom te danken.

Veel sterker dan vroeger wordt tegenwoordig de nadruk op de continuïteit in de overgangperiode van de Oudheid naar de Middeleeuwen gelegd, ook in het literaire vlak. Een facet van deze veranderende geschiedbeschouwing, waarbij men meer aandacht voor de continuïteit dan voor de caesuur begon te krijgen, was de explosief groeiende belangstelling voor de Latijnse geschriften uit de latere Oudheid (*Spätantike*).¹ Werd in de eerste druk van het *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike* de latere Oudheid, met inbegrip van de christelijke schrijvers, als een minder belangrijk aanhangsel van de klassieke literatuur gezien, dat daarom met een bondige behandeling kon worden afgedaan, in de geheel nieuwe bewerking die nu op stapel staat, wordt niet minder dan de helft (vier van de geplande acht delen) aan de literatuur uit de latere Oudheid gewijd. Tekenend is ook dat de eindgrens van Gregorius de Grote (omstreeks 600) verschoven is naar het jaar van Beda's dood (735).²

Het christendom schoot wortel op de ruïnes van de Oude Wereld en verving de verloren gegane politieke eenheid door een nieuwe geestelijke eenheid. Ook toen Rome geen machtscentrum meer was, bleef het toch een ideëel middelpunt van de oude beschaving en het won iets van de oude glans terug, doordat het ook voor de christenen een centrum geworden was. Het christendom erfde de boedelresten van de Grieks-Romeinse tradities.

Voor de bepaling van de houding van het christendom in de latere Oudheid en de rol die daarvoor zou zijn weggelegd, moeten we bedenken dat de grote beslissingen, die de vorm en inhoud van de christelijke geschriften blijvend zouden beïnvloeden, in de vierde eeuw gevallen zijn, toen een humanistische houding, die overigens ook de eeuwen door proteststemmen zou oproepen, duidelijk de overhand kreeg. In die *aetas aurea*, met in het Westen coryfeeën als Ambrosius, Augustinus en Hiëronymus, werd in de steeds sterker gekerstende wereld de tendentie overheersend om wat in de omringende profane cultuur bruikbaar was zonder bezwaar te incorporeren.

Om deze houding in het juiste perspectief te zien, moeten we eerst even terugkijken en een snelle blik werpen op de aarzelende en vaak

afwijzende wijze waarop het christendom aanvankelijk tegenover de Oude Wereld stond waarin het was ontstaan en waarvan het enkele eeuwen deel uitmaakte. Snel geëxpandeerd vanuit een uithoek van het Imperium, was het steeds intensiever met de omringende Grieks-Romeinse wereld in contact gekomen. Die contacten, op alle mogelijke gebieden, verliepen vaak allerminst probleemloos. Ze gingen zowel met principiële afwijzing en distantiëring als met acceptatie en compromissen gepaard, waarbij de ingenomen standpunten ook bij de christenen onderling uiteen konden lopen.

Sedert Franz Joseph Dölger (1879-1940) heeft men voor de problematiek van de verhouding tussen het christendom en de Grieks-Romeinse *Umwelt* vaak de formule *Antike und Christentum* gebruikt. Globaal gezien bestond er aanvankelijk een uitgesproken contrast tussen de christelijke geschriften, waarin veelal een eenvoudige stijl gehanteerd werd, en de daarmee contemporaine werken uit de profane literatuur, waarvan de auteurs uitermate gehecht waren aan een verfijnde en verzorgde vorm. Naarmate het christendom meer adepten binnen zijn gelederen kreeg die zich de traditionele vorming eigen gemaakt hadden, begon deze kloof zich zienderogen te dichten. Een krasse uitspraak als van Tertullianus (ca. 200), die de principiële tegenstelling moest accentueren, zou steeds minder echo vinden: 'Wat hebben Athene en Jeruzalem met elkaar te maken? Wat de Academie (de school van Plato) en de Kerk?' Nog minder beantwoordde de variant die Hiëronymus twee eeuwen later hierop maakte aan de toenmalige realiteit: 'Wat heeft Horatius met het psalter van doen? Wat Vergilius met de evangelies? Wat Cicero met de apostel Paulus?'

De hoofdargumenten die de voor- en tegenstanders van acceptatie van de profane letteren gebruikten, werden met grote regelmaat heen en weer gekeatst. De laatsten vonden deze geschriften nutteloos, dikwijls zelfs gevaarlijk en verderfelijk, en ze voerden aan dat de gecultiveerde vorm geen intrinsieke waarde bezat. De voorstanders brachten daar tegenin dat men veel van die werken dienstbaar kon maken aan het goede en dat ze zelfs onmisbaar waren vanwege hun propedeutische functie voor de bestudering van de Bijbel. Men moest wel behoedzaam en bewust een keuze maken en op inhoudelijke gronden selecteren. Dan kon men vaststellen dat menige tekst acceptabel was en dat men sommige zelfs met profijt en bewondering kon lezen.

Om de tegenstanders de wind uit de zeilen te nemen, verwees men naar bijbelse voorbeelden: voordat Mozes tot de beschouwing van de waarheid kwam, was hij geschoold in de Egyptische wetenschap en van Daniël zegt de Schrift dat hij onderricht was in 'de wijsheid van de Chaldeeën'. Ook verduidelijkte men zijn standpunt met beeldspraak: een christen moest als een beproefd geldwisselaar munten van puur goud (het bruikbare in de profane literatuur) vergaren en de valse munten (waardeloze mythen, eigenzinnige theorieën) weigeren.

De minder exclusieve houding van de christenen bracht mee dat zich bij hen een uitgebreide volksliteratuur kon ontwikkelen zoals apocriefe evangelies, apostelakten in populaire romanvorm en voor de massa bestemde levensbeschrijvingen en verhalen. Deze tendentie werd door Augustinus

duidelijk gekarakteriseerd: 'Het is beter dat de grammatici ons op de vingers tikken dan dat de mensen ons niet begrijpen'.

Al kreeg in de christelijke geschriften de inhoud veelal prioriteit en stonden ze meestal in dienst van de verkondiging, waarbij het streven naar vormschoonheid en bellettrie op het tweede plan kwam, veel christelijke schrijvers waren wel getraind in de profane scholen, waardoor ze zo intens met de grote heidense auteurs kennis gemaakt hadden, dat ze die ervaring nooit meer kwijt raakten. Geen wonder dat bij menig christen in de vierde eeuw reserve plaats ging maken voor een zekere sympathie en begrip. Een beroemde verwoording van een dergelijk mild standpunt vindt men in het boekje 'Tot de jeugd', dat Basilius voor zijn in Athene studerende neven schreef. Van belang is vooral het maken van een verantwoorde keuze: zoals de bijen niet uit alle bloemen zonder onderscheid honing puren, moet de christelijke lezer zorgvuldig selecteren wat voor hem waarde heeft en het overige terzijde laten. We moeten oppassen dat we met de honing niet tegelijkertijd het gif binnenkrijgen. Aan wat inhoudelijk niet deugt, moeten we voorbijgaan, zoals Odysseus aan de zangen van de Sirenen.

Overigens lagen theorie en praktijk niet altijd in elkaars verlengde. Niet zelden beweerde een christelijk auteur dat zijn werk vrij was van effectbejag en pompeuze retorische taal, terwijl het toch bol stond van retorische trucs en finesses. Terwijl in een voorwoord steevast met een soort geuzentrots werd gezegd dat men liever de eenvoudige taal van de vissers, tollenaars en tentenmakers (de apostelen) navolgde, die het boek van de openbaring optekenden, dan die van de redenaars, die met hun woordkunst dikwijls juist de waarheid wilden vervalsen of verhullen, schroomt diezelfde auteur toch vaak niet zelf allerlei registers van de retoriek open te trekken.

In de vierde eeuw was het culturele isolement van de beginperiode vrijwel verleden tijd. Menig christen deed zijn best te schrijven op een niveau dat kon wedijveren met dat van de contemporaine profane auteurs. Menige brief van Basilius of Gregorius van Nazianze is fijn geciseleerd van vorm en ook in de brieven van Hiëronymus komt de fijnproever telkens weer aan zijn trekken, wanneer hij er stilistische finesses en zelfs allusies op profane auteurs als Vergilius of Cicero ontwaart.³

Ook in zijn theologie werd het christendom duidelijk door de Grieks-Romeinse wereld getekend, waarvan het enkele eeuwen deel uitgemaakt heeft. Het is met een blijvend stempel van de laat-antieke filosofische stromingen de Europese geschiedenis ingegaan. Reeds de apostel Paulus gebruikte volgens de *Handelingen van de apostelen* op de Areopaag in zijn discussie met Epicureïsche en Stoïcijnse filosofen enkele aan het Stoïcisme ontleende gedachten en formuleringen om het contact te vergemakkelijken. Wegbereiders vonden de christenen bij de Hellenistische Joden in de Diaspora, die bij hun contacten met de Griekse wereld bewust een plaats voor de Griekse filosofie hadden ingeruimd om met behulp daarvan hun geopenbaarde godsdienst een theologische en filosofische basis te geven. In het midden van de tweede eeuw ontleende de christen Justinus aan de Joodse apologetiek een argument om een zekere verwantschap tussen christendom en Platonisme te verklaren: Plato zou

juist het beste van zijn leer en zijn verhevenste gedachten aan 'barbaarse' filosofen (dat wil zeggen de schrijvers van het Oude Testament) ontleend hebben. Men zag *Genesis* als inspiratiebron voor de *Timaeus*. Daarnaast bezigde Justinus het argument dat door toedoen van de goddelijke voorzienigheid onderdelen van de eerst in het christendom volledig aanwezige openbaringswaarheid in de Griekse filosofie een plaats gekregen hadden. Door middel van waarheidskiemen had de goddelijke Logos zich reeds ten dele in de vroegere filosofische systemen gemanifesteerd.

Naast het Platonisme had ook het Stoïcisme elementen in de christelijke leer gekleurd, met name in de verantwoording van de ethiek. Bij sommige christelijke schrijvers kon de versmelting extreme vormen aannemen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij Gregorius van Nyssa, als deze zich van neoplatoonse terminologie bedient om de transcendente God in menselijke woorden te benaderen. Het Platonisme had gedachten ontwikkeld over het Ene, Goede en Schone dat boven alles stond en waarvan alles hier op aarde een afspiegeling was, die in de theologie van een monotheïstische godsdienst in te passen waren, en de verhouding tussen het Ene en de Goddelijke Geest (*Nous*) zoals die in het neoplatonisme vorm gekregen had, kon in christelijke kring als een analogie tussen Vader en Zoon gezien worden.

Verschillende bij de christenen gebruikelijke literaire vormen, die in de latere Oudheid tot ontwikkeling gekomen waren, kenden ook naderhand in de periode van verregaande barbarisering nog een zekere bloei. Zo bleef een genre als de christelijke biografie, die ondanks enige verwerking van vroegere voorbeelden toch ook specifiek christelijke trekken vertoonde, volop floreren. Met name in de prologen weerspiegelt zich het besef van de continuïteit in stereotiepe opmerkingen, onder andere in verwijzingen naar een canon van drie biografieën uit de beginperiode, die als klassieke voorbeelden golden: het Leven van de woestijnvader Antonius (Athanasius; al vroeg in het Latijn vertaald), van diens tijdgenoot Paulus van Thebe (Hiëronymus) en van Martinus van Tours (de eerste biografie van een monnik-bisschop, een bestseller van Sulpicius Severus).⁴

Een boek als *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* van Curtius heeft veler ogen geopend voor allerlei vormen van continuïteit in literaire motieven en voor bepaalde literaire constanten tussen de latere Oudheid en de Middeleeuwen, zowel in metaforen en gemeenplaatsen als in stilistische manieren.⁵

Christelijke schrijvers verwerkten tal van literaire motieven en technieken op hun manier. Via deze christelijke teksten hebben Middeleeuwse schrijvers dergelijke methoden van verwerking leren kennen en gebruiken.⁶ Ter illustratie wijzen we hier op het *exemplum* of *paradigma*, sedert Aristoteles een erkend bestanddeel van de retoriek. Veelgelezen christelijke auteurs als Augustinus en Hiëronymus pasten de *exempla*-techniek regelmatig toe. Ze hadden in de retorenschool geleerd hoe men grote voorbeelden uit het mythologisch of historisch verleden kon gebruiken om een standpunt te rechtvaardigen of te adstrueren. In het begin van de Keizertijd stelde Valerius

Maximus een handzame verzameling samen (*Gedenkwaardige daden en uitspraken*), een handboek dat ook in de Middeleeuwen veel gebruikt werd en zelfs een metrische bewerking onderging.

Bij de vorming van de christelijke *exempla*-traditie viel er een zekere invloed van tot het grote publiek gerichte, Stoïcijns getinte filosofische geschriften op vroegchristelijke werken, met name preken, te bespeuren. Het door de christenen veel gevolgde procedé, te beginnen met *exempla* uit het Oude en Nieuwe Testament om dan op de geschiedenis van het christendom over te schakelen⁷ - men gaat hier als het ware van het lagere naar het hogere plan - is aan de Middeleeuwen doorgegeven.

Een dergelijke verstrengeling van het profane en het christelijke gedachtengoed is karakteristiek voor de vierde eeuw. Ze heeft uiteindelijk voortgeleefd in de dualiteit van de Middeleeuwen.⁸ Ambrosius en Hiëronymus hebben bijvoorbeeld hun troostmotieven in brieven geschreven bij de dood van een dierbare niet alleen aan de christelijke maar voor een deel ook aan de profane traditie ontleend.⁹

Doordat de christelijke schrijvers, zoals we gezien hebben, zich dikwijls door bestaande voorbeelden uit de profane literatuur lieten inspireren, was de antieke erfenis tegen het einde van de Oudheid nauw met de christelijke traditie verbonden en konden beide naderhand hun stempel drukken op de beschavingsgeschiedenis van Westeuropa.¹⁰ Werner Jaeger heeft dit eens als volgt geformuleerd: 'There are still people who do not realize that what we had in both hemispheres of the late Roman empire at that time was one of the most creative civilizations which history has ever seen. The synthesis of Christian religion and classical Greek and Roman culture which it effected became classical in its turn for the following centuries of the Middle Ages, and for countless millions of people it still is'.¹¹

Dat de Kerk zich, ook na de ondergang van het Romeinse Rijk in het Westen, daar van het Latijn in de liturgie bleef bedienen, terwijl de Bijbel en de vroegchristelijke schrijvers tot ver in de Middeleeuwen in het Latijn werden gelezen en becommentarieerd heeft haar houding ten opzichte van de profane cultuur verregaand bepaald. Het zijn vooral de monniken geweest die, door de oude handschriften te kopiëren en een plaats in hun bibliotheek te gunnen, de literaire resten van de Grieks-Romeinse cultuur gered hebben.

Toen allerwegen de cultuur afbrokkelde en ineenschrompelde, vond men de ontwikkelden voornamelijk bij de geestelijkheid. Vooral omdat de clerici, die het Latijn voor de liturgie en vaak ook voor de Bijbelexegese nodig hadden, niet zonder een zekere schoolkennis konden, hield men in de steden zo veel mogelijk een vorm van onderwijs in stand. Toen in de zesde en zevende eeuw, en later, ook onderricht aan bisschops- en kloosterscholen werd gegeven, werd deze vorm van onderwijs de eerste trede op de ladder van kennis en wetenschap voor de toenmalige geestelijke elite.¹²

In de laat-antieke wereld werd aan de structuur en inhoud van de traditionele vorming vastgehouden. Methoden, program en de canon van gelezen auteurs bleven onveranderd zolang de antieke school bleef bestaan,

wat in Zuid-Gallië zeker tot het einde van de vijfde eeuw het geval was. In de vorm van privé-onderricht leefden zij nog langer voort: in Gallië tot in de tweede helft van de zevende eeuw, in Spanje tot de verovering door de Arabieren.¹³

Het christendom, een godsdienst van het boek, kon nu eenmaal niet zonder een zeker minimum aan cultuur. Zelfs tijdens de moeilijke periode van de Merovingers (ca. 600-750) stelde men, zoals uit herhaalde concilie-bepalingen blijkt, voortdurend pogingen in het werk om analfabetisme en ongeletterdheid onder de geestelijkheid zo veel mogelijk te bestrijden.

Opvallend is de utilitaire benadering van de profane wetenschap door de christenen, die niet als een doel op zichzelf werd gezien. Evenals bij de profane literaire teksten bleek het niet steeds eenvoudig tot een min of meer uniforme houding te komen. Geleidelijk evenwel zette zich de opvatting door dat de *artes liberales* als de eerste trede in de hiërarchie van waarden konden fungeren en met name zekere diensten konden bewijzen bij het verklaren en toelichten van Bijbelpassages.

Zoals we al gezien hebben, waren er reeds in de latere Oudheid bij het onderricht compendia in gebruik, die de *artes* samenvatten. Juist omdat de antieke cultuur op de drempel van de Middeleeuwen zwaar gehavend werd, wonnen dergelijke samenvattingen van de hoofdzaken van de kennis en wetenschap uit de Oudheid, een gereduceerde vorm van algemene vorming, aan betekenis. In historisch perspectief zijn dan ook de compilaties, die Boëthius (480-524), Cassiodorus (465-563) en Isidorus van Sevilla (ca. 560-636) op verschillende gebieden hebben vervaardigd, van onschatbare waarde.

Als verzameling van een enorme hoeveelheid realia, zowel uit de profane als de christelijke Oudheid, werden Isidorus' *Etymologiae* een vraagbaak voor de Middeleeuwen. Door zijn commentaren en vertalingen verschafte Boëthius toegang tot een aantal hoofdpunten van de Aristotelische filosofie en Cassiodorus' *Institutiones* maakten duidelijk hoe een christen profane en christelijke wetenschap kon combineren. Geïnspireerd door Augustinus toonde deze aan dat de bestudering van de *artes* ook voor de christenen zinvol was. Zo behandelde Cassiodorus, uitgaande van het besef dat voor de christenen een zekere algemene eruditie wenselijk en zelfs onontbeerlijk was, na de christelijke schrijvers ook de profane wetenschap.¹⁴ Generaties middeleeuwers zouden met een hierop gebaseerd onderwijssysteem opgevoed worden, de *artes*, gegroepeerd in het *trivium* (grammatica, retorica, dialectica) en het *quadrivium* (arithmetica, muziek, geometrie en astronomie).

De encyclopedische *artes* kregen vooral een functie als hulpwetenschappen voor de christelijke exegese. Een dergelijke functie van de wetenschap bij de christenen gaat in feite terug op Origenes (ca. 180-253), die voor het eerst op de Schrift de filologische benadering toepaste, die in de Hellenistische periode in Alexandrië tot ontwikkeling gekomen was. Behalve deze methodische tekstkritiek was ook de vorm van het Bijbelcommentaar door profane voorbeelden beïnvloed. De christelijke exegeten verklaarden de Schrift vers voor vers, juist zoals de klassieke auteurs op de scholen werden behandeld. De bij de christelijke exegeten, ook in de Middeleeuwen, bijzonder

geliefde allegorisering, gaat eveneens op een in de antieke wereld gangbare vorm van tekstverklaring terug.¹⁵

De kloosterscholen, die sedert Cassianus het elementaire onderricht op het psalter concentreerden en sedert de zevende eeuw ook op de beide grote regels voor monniken (de *Regula Benedicti* en de *Regula Magistri*), waren niet iets volslagen nieuws maar ze sloten aan bij het systeem van de late Oudheid: men leerde uit normatieve teksten, waarbij ook voor de profane literatuur en de compendia van de *artes* een zekere plaats was ingeruimd. Zo waren sedert de vijfde, en meer uitgesproken sedert de zesde eeuw, juist de kloosters de behouders en dragers van de antieke cultuur, voorzover ze deze nodig hadden.

Een niet te verwaarlozen factor in het overleveringsproces van de antieke literatuur en wetenschap is het gegeven dat het met de kennis van het Grieks in het Westen in de vierde eeuw snel bergafwaarts gegaan was.¹⁶ De culturele contacten tussen Oost en West verschaalden. Toch mogen we de situatie ook weer niet al te somber afschilderen. Ook in de zeer late Oudheid bereikten Griekse invloeden langs verschillende wegen het Westen. Wat de christelijke teksten betreft, is in een grote reeks vertalingen het essentiële uit de Griekse geschriften in het Westen toegankelijk geworden vanaf de pionier Origenes uit de derde eeuw en de christelijke klassiek geworden auteurs uit de vierde eeuw (zoals Basilius en de beide Gregorii) tot en met allerlei aan dogmatische twistpunten gewijde werken uit de vijfde eeuw. In het voetspoor van de vertaalspecialisten Hiëronymus en Rufinus traden verschillende minder bekende vertalers.¹⁷ En veel van deze vertaalliteratuur, die juist in de laatste jaren haar status van tweederangsteksten enigszins begint kwijt te raken, werd doorgegeven naar de Middeleeuwen. Op het gebied van de profane Griekse teksten werden werken uit de Griekse vakliteratuur, waarvoor in de latere Oudheid een zekere belangstelling bestond, vertaald, voornamelijk medische, natuurwetenschappelijke en technische geschriften. En dan waren er natuurlijk de neoplatonische teksten, die in de latere Oudheid op filosofisch gebied toonaangevend waren en waar men ook in christelijke kring overwegend duidelijk positief tegenoverstond.¹⁸

Maar vooral de kennis van de profane Griekse literatuur verdween in het Westen vrijwel geheel. De hele Middeleeuwen door had men in het Westen geen weet meer van de Griekse epiek, lyriek en het drama. Homerus, Sappho en Sophocles zouden tot aan de Renaissance weinig meer dan namen blijven. Er mogen dan incidenteel in de Middeleeuwen geleerden geweest zijn die min of meer met het Grieks vertrouwd waren, het cultureel contact met het Byzantijnse Rijk kwam - afgezien van de relaties tussen de Ottonen en het Byzantijnse hof - eerst weer op gang, toen de humanistische beweging van de Renaissance begon en de jacht op de Griekse codices geopend werd.

In tegenstelling tot wat in het Oosten gebeurde, is het Latijn in het Westen de enige taal van de liturgie gebleven. De latinisering was in het Westen veel intensiever geweest dan de graecisering in het Oosten, waar naast de Griekse liturgie ook liturgieën in verschillende landstalen ontstonden zoals het Syrisch, Armeens, Koptisch en Georgisch. Daarentegen had de verregaande latinisering liturgieën in het Keltisch, Iberisch of Punisch overbodig

gemaakt. We zien dit allereerst in de vijfde eeuw bij de Ieren, die toch reeds een zekere Keltische taalcultuur kenden. Ook daar was een hoofdrol weggelegd voor het Latijn, dat de taal bleef waarin de christenen zich schriftelijk uitdrukten en waarin men de liturgie vierde. Analooq zou naderhand het proces bij de Germaanse volkeren verlopen, eerst in de zevende eeuw bij de Angelsaksen in Brittannië, daarna bij de kerstening van de stammen op het Europese vasteland.

In de latere Oudheid en de vroege Middeleeuwen is de tekstoverlevering vaak precair geweest, zodat de verbindingsdraad met de Oudheid in veel gevallen uiterst dun werd. De teksten werden tot aan de uitvinding van de boekdrukkunst via overschrijven aan volgende generaties doorgegeven. Voortdurend moesten door gebruik versleten codices vervangen worden. De teksten uit de Oudheid, die we nog bezitten, zijn afschriften van afschriften. Hierbij speelde ook, zij het in beperkte mate, de overgang van de papyrusrol naar de codex (boekvorm) mee, die grosso modo tussen 200 en 400 heeft plaatsgevonden, een operatie die men met de omschakeling bij de muziekreproducties van langspeelplaat naar compactdisc zou kunnen vergelijken. Daarbij liepen teksten, die niet aan de heersende literaire mode beantwoordden, een risico voorgoed te verdwijnen. Een soortgelijk cruciaal moment in de overleveringsgeschiedenis zou zich later in de Karolingische periode voordoen bij de zogenaamde transliteratie, de overgang van de majuskel- naar de minuskel-codex.

De christenen waren uiteraard niet evenzeer in iedere tekst geïnteresseerd en tot in de latere Middeleeuwen waren er uitgesproken tegenstanders van alles wat niet de christelijke geest weerspiegelde. Men moest soms een zekere reserve overwinnen, alvorens men ertoe overging een tekst uit de klassieke Oudheid te kopiëren. En had een profaan auteur eenmaal in een klooster een veilige haven gevonden, dan werd hij er toch vaak meer geduld dan dat hij er gewent was. Uit tal van teksten blijkt dat menigeen de liefde voor de profane letteren beschouwde als weinig harmoniërend met de monastieke idealen.

Ongetwijfeld waren reeds sommige werken aan de stijlwisselingen in de derde en vierde eeuw ten offer gevallen, toen men afstand nam van het archaïsme dat in de tweede eeuw de toon aangaf. Voor de overlevering naar de Middeleeuwen toe is het classicisme, dat in de vierde eeuw opkwam, van doorslaggevende betekenis geweest. In deze 'gouden eeuw van de grammaticus' (Marrou) werden tevens tal van samenvattingen voor de school geproduceerd, compendia waarvan verschillende hun weg naar de Middeleeuwen gevonden hebben. Er had zich ook een vaste canon van klassieke Latijnse schoolauteurs gevormd, voornamelijk de dichters Vergilius en Terentius en de prozaschrijvers Cicero en Sallustius. Ten behoeve van de school werden deze auteurs nog tot in de zesde eeuw regelmatig gekopieerd.

De nauwste flessehals in de manuscriptoverlevering was er tussen 550 en 750. In die periode is alsnog menige tekst verloren gegaan. Daar staat tegenover dat in die tijd ook een aantal codices behouden zijn doordat ze

vanuit Zuid-Italië, Zuid-Frankrijk en Spanje hun weg naar het noorden vonden.

Dat een schrijver als Vergilius in christelijke kring gekopieerd werd, lag voor de hand. Voor hem gold immers dat hij niet alleen schoolauteur was maar ook dat hij vanwege zijn vierde *Ecloga*, waarin hij de geboorte van een kind voorspelde dat een nieuwe wereldorde zou inluiden, bijzonder gewaardeerd werd. De christenen interpreteerden deze *Ecloga* als een profetie van de komst van de Messias.

Dat het evenwel met de overlevering ook heel anders kon gaan, leren ons bijvoorbeeld Suetonius' keizerbiografieën. Al waren deze in het laat-Romeinse Rijk nog op tal van plaatsen bekend en werden ze regelmatig gekopieerd, toch zijn bijna al die teksten tijdens de barbareninvallen ten onder gegaan. Zoals vaker gebeurd is, zijn hier de Anglo-Saksen, die in de zevende en achtste eeuw een bloeiende Latijnse cultuur tot ontwikkeling brachten, de reddende engelen geweest. In die periode kwam een Suetoniuscodex uit Romaans gebied (Italië of Zuid-Gallië) naar Brittannië, vanwaaruit men ijverig teksten probeerde te vergaren op het continent. Naderhand is gebleken dat dit het enig overgebleven exemplaar van deze tekst was. Monniken uit Brittannië hebben later deze codex meegenomen naar het Bonifatiusklooster te Fulda. Wij weten dat hij daar door de jonge Einhard intens bestudeerd is. Dat zien we weerspiegeld in diens *Leven van Karel de Grote*, waarin allerlei aan Suetonius ontleende formuleringen duidelijk herkenbaar terug te vinden zijn. In de negende eeuw vroeg Lupus van Ferrières de codex uit Fulda enige tijd te leen om er in het scriptorium te Tours een afschrift van te laten maken. Het daar vervaardigde afschrift is naar alle waarschijnlijkheid de enige basis voor de verdere overlevering geworden. Dit voorbeeld illustreert hoe hachelijk de overlevering kon verlopen en hoe een werk, waarvan de overlevering in Italië afgebroken werd, langs een onvoorzienne omweg toch behouden bleef. Zo kon het eeuwen later ook gebeuren dat de humanisten in het noorden nog in kloosterbibliotheken verscholen manuscripten ontdekten. Wat de scriptoria en schrijversscholen betreft weten we voor het Westen veel meer dan voor het Oosten. Schriftsoorten en zelfs scriptoria zijn in het Westen meestal wel te bepalen, terwijl dat in het Griekse Oosten veel minder het geval is. De geschiedenis van een afzonderlijk handschrift, hoe het bijvoorbeeld soms van de ene bibliotheek naar de andere verhuisde, is in het Westen ook veel duidelijker.¹⁹

Dat het christendom bleef vasthouden aan het Latijn is een uiterst belangrijke factor voor de continuïteit geweest. Hierdoor kon in de vierde eeuw een humanistische stroming de overhand krijgen, die niet principieel afwijzend stond tegenover de profane literatuur en wetenschap. Dit maakte het mogelijk dat ook in een periode van diep verval belangrijke teksten gespaard bleven. Er bestond ook nog een zekere onderwijstraditie en verder is via de scriptoria van de kloosterbibliotheken menig geschrift uit de Oudheid van de ondergang gered.

Noten:

1. Zie bijv. P. Brown, *The world of late antiquity. From Marcus Aurelius to Muhammed* (Londen 1971).
2. Men is ook niet zonder reden met de latere periode begonnen (deel 5): Reinhart Herzog ed., *Restauration und Erneuerung. Die lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr.* (München 1989).
3. Zie hiervoor bijv. G.L. Ellspermann, *The attitude of the early christian writers toward pagan literature and learning* (Cath. Univ. of America Patristic Stud. 82) (Washington 1949); W. Krause, *Die Stellung der frühchristlichen Autoren zur heidnischen Literatur* (Wenen 1958); H. Hagendahl, *Augustine and the Latin classics. 1. Testimonia. 2. Augustine's attitude* (Göteborg 1967); O. Gigon, *Die antike Kultur und das Christentum* (Gütersloh 1966); G.J.M. Bartelink, *Het vroege christendom en de antieke cultuur* (Muiderberg 1986).
4. De continuïteit in vorm en inhoud bij de christelijke biografie in de Spätantike en daarna laat zich aflezen uit Walter Berschin, *Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter I* (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters 8) (Stuttgart 1986).
5. Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (3e druk; Bern-München 1961).
6. Vergelijk A. Lumpe, 'Exemplum' in: *Reallexikon für Antike und Christentum* 6, 1229-1257; Curtius, *Europäische Literatur*, 67-70.
7. Zo begint Hiëronymus in zijn Brief 123 een reeks voorbeelden van vrouwelijke kuisheid met een traditionele serie uit de profane geschiedenis (Dido; de echtgenote van Hasdrubal; Lucretia; de vrouwen van de Teutonen) waarna hij op christelijke voorbeelden overgaat. Over dergelijke combinaties bij deze schrijver laat Cassiodorus zich lovend uit.
8. Zie hiervoor Christine Mohrmann, 'Le dualisme de la latinité médiévale', *Revue des Études Latines* 29 (1951), 330 vv.
9. Zie hiervoor G. Gutilla, 'Tematica cristiana e pagana nell'evoluzione della consolatio di San Girolamo', *Annali del Liceo Classico G. Garibaldi di Palermo* 17/18 (1980-81) 87-152; Y.-M. Duval, 'Formes profanes et formes bibliques dans les oraisons funèbres de saint Ambroise' in: *Christianisme et formes littéraires de l'Antiquité tardive en Occident* (Fondation Hardt, Entretiens 23) (Genève 1977) 235-291.
10. Zie H.-I. Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique* (4e druk; Parijs 1958) 3-124.
11. Werner Jaeger, *Humanism and theology. The Aquinas Lectures* (Milwaukee 1943) 24.
12. G. Bardy, 'Les origines des écoles monastiques en Occident', *Sacris Erudiri* 5 (1953) 86-104; F. Prinz ed., *Mönchtum und Gesellschaft im Frühmittelalter* (Darmstadt 1976).
13. Vergelijk P. Riché, *Education et culture dans l'Occident barbare* (3e druk; Parijs 1972).
14. Vergelijk F. Weissengruber, 'Zu Cassiodors Wertung der Grammatik', *Wiener Studien* N.F. 3 (1969) 198-210.
15. Zie B. Blumenkranz, 'Siliquae porcorum (cf. Luc. XV,16). L'exégèse médiévale et les sciences' in: *Mélanges d'histoire du moyen âge à la mémoire de Louis Halphen* (Parijs 1951) 11-17; L. Holtz, *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical* (Parijs 1981).
16. P. Courcelle, *Les lettres grecques en Occident de Macrobie à Cassiodore* (Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome 159) (Parijs 1948).
17. Vergelijk F. Winkelmann, 'Spätantike lateinische Übersetzungen christlicher griechischer Literatur', *Theologische Literaturzeitung* 92 (1967) 230-240; H. Marti, *Übersetzer der Augustin-Zeit* (München 1974).

Het christendom en de literaire erfenis uit de Oudheid

18. Vergelijk W. Berschin, *Griechisch-Lateinisches Mittelalter* (Bern-München 1980) 31-77 (over de kwestie wat de late Oudheid aan Griekse invloeden doorgegeven heeft).
19. Zie M.L.W. Laistner, *Thought and letters in Western Europe A.D. 500 to 900* (Ithaca 1966); L.D. Reynolds en N.G. Wilson, *D'Homère à Erasme. La transmission des classiques grecs et latins* (Parijs 1984).